

PROCJENA TROŠKOVA PRILAGODBE SPOLA: Preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa transrodnim osobama u Bosni i Hercegovini

Liam Isić

Sadržaj

Sarajevski otvoreni centar

www.soc.ba
www.lgbti.ba

Sarajevo, maj, 2018.

ISSN 2303-6079

Uvod	3
Sažetak	4
Patologizacija transrodnosti	5
Proces prilagodbe spola u susjednim zemljama i komplikovane procedure u BiH	6
Neusklađenost s međunarodnim standardima koja rezultira diskriminacijom	7
Odgovori institucija na upit o zdravstvenoj zaštiti	9
Odgovori zavoda zdravstvenog osiguranja	11
Procjena troškova prilagodbe spola u Bosni i Hercegovini	13
Procjena troškova prilagodbe spola u Srbiji	15
Procjena troškova prilagodbe spola u Hrvatskoj	16
Sažetak zahtjeva koji se odnose na zdravstvenu zaštitu transrodnih osoba	17
<i>Proces prilagodbe</i>	17
<i>Pokrivanje troškova prilagodbe spola i edukacija medicinskog tima</i>	17
<i>Poštovanje prava na samoodređenje</i>	17
Definicije pojmova	18
O autoru	19
O Sarajevskom otvorenom centru	19

Edicija Human Rights Papers Sarajevskog otvorenog centra

Broj izdanja: 36

Naslov: Procjena troškova prilagodbe spola: Preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa transrodnim osobama u Bosni i Hercegovini

Autor: Liam Isić

Urednica: Vladana Vasić

Lektura/korektura: Sandra Zlotrg

Prelom i dizajn: Dina Vilić

Izdavač: Sarajevski otvoreni centar, www.soc.ba

Za izdavača: Emina Bošnjak

© Sarajevski otvoreni centar

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njezinih dijelova je poželjno, uz prethodno pismeno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba. Publikacija je izrađena u okviru projekta koji finansira MATRA program Ambasade Kraljevine Nizozemske u BiH. Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost izdavača i ni na koji način ne odražava stavove donatora.

Uvod

Iako je Zakonom o zabrani diskriminacije BiH još 2009. zabranjena diskriminacija transrodnih osoba, te je promjena spola zakonima o matičnim knjigama oba entiteta iz 2012. izričito prepoznata kao osnov za promjenu podataka u matičnim knjigama i ličnim dokumentima, ljudska prava transrodnih osoba u BiH ostaju još uvijek neadekvatno zaštićena. Posebno se to odnosi na njihovo pravo na samoodređenje, tj. određenje roda ili rodnog identiteta koje je ili u potpunosti onemogućeno ili ograničeno neadekvatnim pravnim rješenjima i praksom. U Zakonu o matičnim knjigama Brčko distrikta promjena spola nije eksplicitno navedena kao osnov za promjenu podataka, ali se prilikom pokretanja ovog postupka zahtjev podvodi kao ispravka greške učinjene pri prvobitnom upisu.

Procedure po kojima se vrši izmjena jedinstvenog matičnog broja i ostalih dokumenata postoje u Republici Srpskoj, kantonima Federacije BiH i Brčko distriktu BiH, ali nisu jasno propisane i dostupne javnosti, te ne postoji nikakav pravilnik kojim bi se detaljno opisala procedura prikupljanja i verificiranja medicinske dokumentacije osobe koja podnosi zahtjev. Kao jedan od zahtjeva za izmjenu oznake spola na dokumentima institucije entiteta i Brčko distrikta BiH postavljaju i potpunu medicinsku prilagodbu spola, koju je nemoguće obaviti u BiH, te su transrodne osobe iz BiH primorane da same plaćaju skupe postupke u državama regiona. Na ovaj način, BiH i njeni entiteti ne samo da ne omogućavaju brz, transparentan i jednostavan pristup transrodnim osobama, nego u potpunosti ignorišu njihove potrebe, što vodi daljnjoj marginaliziranosti koja proizilazi iz nemogućnosti promjene dokumenata. Zbog ovakve procedure promjene dokumenata transrodne osobe nailaze na probleme u svim institucijama i graničnim prijelazima, gdje su primorane da pokažu lične dokumente, a s obzirom da se njihov izgled ili lično ime ne slaže s oznakom spola dolazi do sumnje da se radi o falsificiranju ličnih dokumenata, što samo po sebi predstavlja kazneno djelo.

Neophodno je da BiH, njeni entiteti i Brčko distrikt regulišu pravnu promjenu spola tako da se donesu zakoni kojima će se eksplicitno i na sveobuhvatan način regulisati procedure promjene imena, oznake spola i jedinstvenog matičnog broja u svim ličnim dokumentima, te omogućiti transrodnim osobama da oznaku spola izmijene bez čekanja na potpunu medicinsku prilagodbu, čime bi se izbjegla dodatna diskriminacija.

Sažetak

Ova publikacija ima za cilj da analizira položaj transrodnih osoba u bosanskohercegovačkom društvu, te da procjeni troškove prilagodbe spola i da preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa transrodnim osobama u Bosni i Hercegovini. Na samom uvodu izložen je osnovni uvid u probleme i prepreke sa kojima se transrodne osobe suočavaju, a koje se odnose na nepostojanost ili neuređenost zakona, iz čega proizilazi problem neadekvatne zdravstvene zaštite.

Nakon identifikovanja problema u domenu pravnog i medicinskog pristupa, iznijeti su konkretni razlozi zašto je zdravstvena zaštita transrodnim osobama potrebna, i koji su koraci u zdravstvu nužni kako bi osoba mogla započeti s procesom prilagodbe spola. U publikaciji su, također, iznesene činjenice koje se odnose na komplikovanu proceduru prilagodbe spola u BiH, te kako proces prilagodbe spola izgleda u susjednim državama (Srbiji i Hrvatskoj). Kako je po svemu navedenom jasno da se trenutačnom pravnom i medicinskom praksom diskriminiraju transrodne osobe, bilo je potrebno naglasiti da ovakva diskriminatorna praksa nije usklađena s međunarodnim standardima, pa samim tim ni Ustavom BiH, u kojem se navodi da se prava i slobode koji su predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini, te da ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.

U nastavku publikacije predstavljena su pitanja koja su dopisom dostavljena državnim i privatnim klinikama, kao i zavodima zdravstvenog osiguranja, o pružanju zdravstvene zaštite transrodnim osobama i pokrivanju troškova procesa prilagodbe spola, kao i odgovori ustanova i institucija na poslani upit. Na osnovu odgovora ustanova i institucija potvrđen je nepovoljan položaj transrodnih osoba u bosanskohercegovačkom društvu, te je zbog toga u daljem tekstu bilo od iznimne važnosti da se procjene troškovi prilagodbe spola u BiH, Srbiji i Hrvatskoj, i da se daju preporuke za unapređenje pravnog i medicinskog pristupa transrodnim osobama u Bosni i Hercegovini.

Patologizacija transrodnosti

Transrodnost je od 1948. godine klasificirana kao mentalni poremećaj, a transrodnim osobama su se godinama pripisivale razne dijagnoze, kao što su transseksualizam i rodna disforija.¹ Rodna disforija predstavlja trajni distres i nezadovoljstvo zbog osjećaja osobe da ne pripada svome biološkom spolu i rodnoj ulozi koja se vezuje uz biološki spol. Kod nekih je osoba rodna disforija prisutna u tolikoj mjeri da taj distres ispunjava uvjete za formalnu dijagnozu.² Na osnovu činjenice da je transrodnost i dalje patologizirana, transrodne osobe su uvjetovane dobivanjem dijagnoze rodne disforije pod šifrom F.64.0, kako bi bile u mogućnosti nastaviti s medicinskim procesom prilagodbe spola. Dakle, s obzirom na to da se transrodnost, odnosno rodna disforija, nalazi na listi bolesti, potrebno je da transrodne osobe dobiju dijagnozu rodne disforije kako bi nastavile s medicinskom prilagodbom spola. Već godinama zdravstvene institucije diskutuju o tome da li bi se rodna disforija uopće trebala nalaziti na listi bolesti, s obzirom da nema psihološke implikacije na osobe kao drugi psihološki poremećaji. Sama patologizacija nameće komplikovanu proceduru prilagodbe spola, iz čega proizilazi praksa da su osobe primorane na potpunu prilagodbu spola kako bi mogle promijeniti lične dokumente.

Rodna disforija predstavlja složen klinički fenomen iz mnogih razloga, kao što su klinička procjena, prezentacija i tip liječenja, te ima brojne implikacije na socijalnom, ličnom i zdravstvenom planu, a onda i na nivou ljudskih prava i zakonodavnih odrednica. Ovo je oblast koja zahtijeva interdisciplinarni pristup, koji uključuje više medicinskih grana u dijagnostičkoj i terapijskoj fazi. Cilj dijagnostičko-terapijskog pristupa jeste dobrobit pacijenata u smislu postizanja psihofizičkog sklada i poboljšanja kvalitete života.³ Psihološki i medicinski tretman rodne disforije uključuje različite vrste terapijskih opcija, kao što su prilagođavanje tijela rodnim identitetima i rodnom izražavanju, psihoterapija, hormonalna terapija koja za cilj ima maskulinizaciju ili feminizaciju tijela, i hirurški zahvati prilagodbe spola.

- 1 World Health Organization, "International Classification of Diseases", 23. feb. 2018, www.who.int/classifications/icd/en/.
- 2 "Terminologija -", Trans Aid, 18. dec. 2017, transaid.hr/terminologija/.
- 3 "Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju", Gayten-LGBT, Centar za promociju LGBTIQ prava, Beograd, 2014, https://www.wpath.org/media/cms/Documents/SOC%20v7/SOC%20V7_Serbian.pdf

Proces prilagodbe spola u susjednim zemljama i komplikovane procedure u BiH

Susjedne države u svojim zakonodavstvima prepoznale su i pokušale riješiti ove probleme, te tako u Srbiji postoji medicinski tim koji vrši medicinske zahvate prilagodbe spola, a redovno zdravstveno osiguranje snosi 60% troškova ovog procesa. U Crnoj Gori taj postotak iznosi od 80% do 100%, a država pokriva i troškove tretmana urađenih u inostranstvu jer tek obučavaju tim koji bi ovakve tretmane mogao raditi u Crnoj Gori. Zakonom o maticama Republike Hrvatske, ovakva situacija je izbjegnuta tako što je omogućeno transrodnim osobama da oznake spola u matičnim knjigama i ličnim dokumentima te jedinstveni matični broj promijene i na osnovu života u drugom rodnom identitetu bez prolaska kroz cjelokupan proces medicinske prilagodbe spola, čime se sprječava diskriminacija ovih osoba za vrijeme perioda tranzicije, ali i štiti njihov tjelesni integritet i pravo izbora tretmana prema vlastitoj volji.⁴

Zbog komplikovane i neadekvatne procedure promjene dokumenata u BiH koja zahtijeva potpunu medicinsku prilagodbu spola (s tim da se ne nude nikakve opcije prilagodbe spola) transrodne osobe u Bosni i Hercegovini doživljavaju različite neugodnosti, direktno su izložene diskriminaciji zbog dokumenata koji ne odgovaraju fizičkom izgledu; prilikom legitimisanja od policijskih službenika u opasnosti su da budu optužene za lažno predstavljanje; pri pokazivanju ličnih dokumenata dolazi do propitivanja identiteta od strane službenika u opasnosti su da budu optužene za lažno predstavljanje; pri zapošljavanju doživljavaju neugodnosti zbog nepodudarnosti oznake spola na dokumentima i njihovog fizičkog izgleda; stanodavci i stanodavkinje ne žele im iznajmiti stan jer smatraju da je u pitanju lažno predstavljanje; rodni izrazi na diplomama onemogućavaju im njihovo korištenje tokom tranzicije; zbog nepodudarnosti ličnih podataka i ličnog izgleda svakodnevno su izložene stresu i natjerane da razmišljaju kako izbjeći potencijalno opasne i diskriminirajuće situacije.

Iz svega navedenog jasno je da Bosna i Hercegovina, njeni entiteti i Brčko distrikt ignorišući pitanje zaštite ljudskih prava transrodnih osoba aktivno doprinose njihovom lošem društvenom položaju, te omogućavaju nastanak transfobne atmosfere koja doprinosi porastu nasilja i diskriminacije na osnovu rodnog identiteta. Neophodno je, dakle, da se donesu i usvoje adekvatni pravni propisi kojima bi se procedura pravnog priznavanja prilagodbe spola učinila jednostavnom, brzom i transparentnom, te omogućilo transrodnim osobama da izmijene svoje jedinstvene matične brojeve i oznake spola u ličnim dokumentima na osnovu života u drugom rodnom identitetu.

⁴ Damir Banović, Jasmina Čaušević, Slobodanka Dekić, Ryan Finn, "Život van zadatih normi: Transrodnost u Bosni i Hercegovini", Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2015.

Neusklađenost s međunarodnim standardima koja rezultira diskriminacijom

Bosna i Hercegovina se u Ustavu obavezala da će osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda. Odredivši prioritet Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda u provođenju naspram drugih zakona Bosne i Hercegovine⁵ i potpisavši protokol uz samu Konvenciju, Bosna i Hercegovina je potvrdila da je Evropski sud za ljudska prava jedini tumač Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, te se obavezala provoditi njegove odluke.

Evropski sud za ljudska prava tumačeći Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda obavezao je države članice da omoguće transrodnim osobama operativne zahvate koji će voditi ka potpunoj prilagodbi spola tako da budu pokriveni redovnim zdravstvenim osiguranjem kao medicinski neophodni postupci (slučaj van Kück protiv SR Njemačke), te da omoguće brzu i transparentnu proceduru promjene oznake spola u ličnim dokumentima (slučaj Goodwin protiv Velike Britanije i slučaj B protiv Francuske). Ukoliko država ne uspije obezbijediti transrodnim osobama pristup medicinskim tretmanima prilagodbe spola, Evropski sud za ljudska prava zauzeo je stanovište da ona mora omogućiti izmjenu ličnih dokumenata, ali ne može postavljati potpunu medicinsku prilagodbu kao uslov za pristup ovoj izmjeni. Uzimajući u obzir da ova Konvencija jeste sastavni dio Ustava BiH i ima snagu ustavnih normi i primat nad drugim zakonima, a da je Evropski sud za ljudska prava jedini ovlašteni tumač ove Konvencije, jasno nam je da entiteti, kantoni i Distrikt Brčko neadekvatnom zaštitom prava transrodnih osoba kršeći Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda krše sam Ustav BiH.⁶

U Bosni i Hercegovini su trenutno na snazi tri zakona o zdravstvenoj zaštiti i tri zakona o zdravstvenom osiguranju, koji imaju usklađene dijelove, ali i dijelove koji se u potpunosti razlikuju. Podijeljenost zakonskih odredbi je produkt raspodjele nadležnosti u oblasti zdravstva. U Republici Srpskoj nadležnost ima entitet, dok je u Federaciji ona podijeljena na nadležnosti entiteta i kantona. U Federaciji BiH postoji Federalno ministarstvo zdravstva, deset kantonalnih ministarstava zdravstva, Zavod zdravstvenog osiguranja i reosiguranja Federacije BiH i deset kantonalnih zavoda zdravstvenog osiguranja. S druge strane, u Republici Srpskoj postoji Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite i Fond zdravstvenog osiguranja, a u Brčko distriktu pri Vladi Brčko distrikta nalazi se Odjel za zdravstvo i ostale usluge, kao i Fond zdravstvenog

⁵ Damir Banović, Natalija Petrić, Slavoljupka Pavlović i Vladana Vasić, "Trans*formacija prava – modeli pravnog regulisanja prilagodbe spola u BiH", Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Friedrich Ebert, Sarajevo, 2016.

⁶ Ibid., str. 5.

osiguranja Brčko distrikta. Na entitetskom nivou formirane su i agencije za akreditaciju u zdravstvu, i to Agencija za kvalitet i akreditaciju u zdravstvu u Federaciji BiH i Agencija za certifikaciju, akreditaciju i unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite Republike Srpske.⁷

U oblasti zdravstva Bosna i Hercegovina je ratificirala određeni broj međunarodnih dokumenata, te se na taj način obavezala da obezbijedi jednak pristup zdravstvenoj zaštiti svima, bez diskriminacije na bilo kojem osnovu. Godine 2008. BiH je ratificirala Evropsku socijalnu povelju, koja se odnosi na ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu, odnosno na obavezno uspostavljanje učinkovitog sistema socijalne zaštite, osiguranje prava iz zdravstvenog osiguranja i uspostavljanje dostupnog i efikasnog sistema primarne zdravstvene zaštite stanovništva, sa posebnom pažnjom prema ugroženim grupama stanovništva. Ove obaveze proističu i iz Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava, tačnije utvrđeno je da svakom čovjeku mora biti omogućeno uživanje prava utvrđenih zakonom, pa tako i prava na zdravstvenu zaštitu, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi kao što je spol, rasa, boja kože, jezik, vjera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje ili drugi status.⁸

S obzirom na trenutačnu situaciju, očito je da zdravstveni sistem u Bosni i Hercegovini iziskuje potpunu reformu, kako bi došlo do realizacije ciljeva usklađivanja s međunarodnim standardima. Jasno je da zdravstvena zaštita nije omogućena svima, te da svi_e državljani_ke Bosne i Hercegovine nemaju jednak pristup zdravstvenoj zaštiti, pa tako ni transrodne osobe kojima je zdravstvena zaštita potrebna. Trenutno zdravstveno osiguranje u BiH ne pokriva nikakve troškove transrodnim osobama, a ti troškovi uključuju troškove psihološkog mišljenja, psihijatrijskog nalaza, hormonalne terapije i hirurške prilagodbe spola.

⁷ Ervin Mujkić, "Sistem zdravstva u Bosni i Hercegovini: stanje i pravci moguće reforme", Fondacija Centar za javno pravo, <http://www.pfsa.unsa.ba/pi/wp-content/uploads/2015/01/Sistem-zdravstva-u-Bih.stanje-i-pravci-mogu%C3%A6-reforme.pdf>

⁸ Ibid., str. 7.

Odgovori institucija na upit o zdravstvenoj zaštiti

U izvještaju o pravima transrodnih osoba u BiH iz 2013. godine, Ministarstvo zdravstva FBiH zvanično navodi da nemaju saznanja da se u BiH vrše operacije prilagodbe spola, te da se većina osoba, prema njihovom saznanju, operiše u Srbiji i Sloveniji. Također napominju da zdravstveno osiguranje ne pokriva troškove ovih zahvata. U istom izvještaju se daje i odgovor iz Fonda zdravstvenog osiguranja Republike Srpske, prema kome je moguće da osoba pošalje zvaničan dopis Fondu u kome traži pokrivanje troškova medicinskog procesa, koji će razmotriti ljekarska komisija Fonda. Fond zdravstvenog osiguranja Brčko distrikta naveo je da bi se troškovi pokrili, ali da nemaju “ugovorene usluge promjene spola ni sa jednim od davalaca usluge zdravstvene zaštite”.⁹

Godine 2018. upućen je dopis državnim i privatnim klinikama, kao i zavodima zdravstvenog osiguranja, sa upitom o pružanju zdravstvene zaštite transrodnim osobama i pokrivanju troškova procesa prilagodbe spola.

Upit o pružanju zdravstvene zaštite transrodnim osobama i pokrivanju troškova procesa prilagodbe spola je sadržavao sljedeća pitanja:

- Da li se Zavod zdravstvenog osiguranja bavio pitanjem pokrivanja troškova prilagodbe spola transrodnih osoba u Bosni i Hercegovini?
- Da li Zavod zdravstvenog osiguranja pokriva troškove psihološkog/psihijatrijskog savjetovanja zdravstveno osiguranih transrodnih osoba, nakon čega bi transrodne osobe dobile odgovarajuću dijagnozu, te mogle nastaviti s procesom prilagodbe spola (uzimanje hormonalne terapije i hirurški zahvati) na osnovu medicinske indikacije koju dijagnoza predstavlja?
- Nakon što transrodne osobe dobiju dijagnozu F64.0 potrebno je da izvade određene nalaze, na osnovu kojih bi im endokrinolog_inja propisao_la recept za uzimanje hormonalne terapije.

Nalazi su sljedeći: LH, FSH, prolaktin, testosteron, DHEA-S, progesteron, UZV dojki, ginekološki pregled i UZV, UZV abdomena, ALT, AST, LDH, bilirubin, PV, KKS, te zaključno mišljenje psihologa i psihijatra.

Da li Zavod zdravstvenog osiguranja pokriva troškove navedenih nalaza za transrodne osobe koje su zdravstveno osigurane?

- Hormonalna terapija za transrodne osobe zavisi od toga da li je prilagodba spola FTM ili MTF, a tri osnovne kategorije hormona su: androgeni

⁹ Vladana Vasić, "Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH", Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2013. Dostupno na: <http://soc.ba/izvjestaj-o-pravnom-polozaju-transrodnih-osoba-u-bih/>

(testosteron), estrogeni (estrogen i estradiol) i progestageni (progesteron). Da li su ovi hormoni dostupni na području Bosne i Hercegovine i da li su troškovi hormonalne terapije pokriveni iz fonda zdravstvenog osiguranja za zdravstveno osigurane osobe?

- Da li Zavod zdravstvenog osiguranja pokriva usluge transrodnim osobama koje žele prilagoditi spol, te da li je moguće pokrivanje troškova iz fonda zdravstvenog osiguranja za zdravstveno osigurane osobe koje se podvrgavaju hirurškim zahvatima zarad prilagodbe spola u drugim zemljama, ukoliko ovi zahvati nisu omogućeni na području Bosne i Hercegovine?

Odgovori zavoda zdravstvenog osiguranja

(ZZO Kantona Središnja Bosna/Srednjobosanskog kantona, ZZO Hercegovačko-neretvanske županije/kantona, ZZO Zeničko-dobojskog kantona, Zavod zdravstvenog osiguranja i reosiguranja FBiH)

- Zavod zdravstvenog osiguranja, na razini godine, prema popisu usluga koje bolnice rade, ugovara zdravstvenu zaštitu osiguranika_ca. Usluga prilagodbe spola ne nalazi se na popisu usluga.
- Zdravstvene usluge navedenih nalaza pružaju se svim osiguranim osobama pri ugovornim zdravstvenim ustanovama, odnosno, ukoliko nisu dostupne u istim pri ugovornim zdravstvenim ustanovama van kantona uz odluku Povjerenstva za liječenje van kantona Zavoda za zdravstveno osiguranje tog kantona.
- Psihološko savjetovanje, kao i svi pregledi psihologa i psihijataru, osiguranicima_ama Zavoda je omogućeno u ugovornim zdravstvenim ustanovama. Pružanje navedenih usluga nije uvjetovano dijagnozom.
- Prema registru lijekova Bosne i Hercegovine iz 2017. godine, koji izdaje Agencija za lijekove i medicinska sredstva BiH, registrirani su slijedeći lijekovi iz ATC grupe G03 – spolni hormoni i modulatori genitalnog sistema: G03A Hormonski kontraceptivi za sistemsku primjenu, G03B Androgeni, G03D Progesteroni, G03F Progesteroni i estrogeni u kombinaciji, G03G Gonadotropini i drugi stimulatori ovulacije i G03H Antiandrogeni. Na Esencijalnoj listi Federacije Bosne i Hercegovine nalaze se slijedeći lijekovi iz ATC grupe GO3 sa indikacijama: progesteron (poremećaji uzrokovani nedostatkom progesterona), didrogesteron (endometrioza), klomifen (indukcija ovulacije), drospirenon i etinlestradiol (oralna kontracepcija) i noretisteron (endometrioza).
- Hirurške usluge prilagodbe spola transrodnim osobama ne mogu biti finansirane iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja. Uvjeti za upućivanje osiguranih osoba na liječenje u inozemstvo, a na teret sredstava federalnog fonda solidarnosti, regulirani su Pravilnikom o uvjetima i postupku upućivanja osiguranih osoba na liječenje u inozemstvo. Operativni zahvat prilagodbe spola nije sadržan u navedenom Pravilniku.

Na osnovu odgovora zavoda zdravstvenog osiguranja na poslani upit može se zaključiti da pitanje transrodnih osoba u bosanskohercegovačkom društvu u aspektu zdravstva nije uzeto u razmatranje, tako da nije ni pravno regulisano. Hirurška prilagodba spola nije ponuđena u okviru zdravstvenog osiguranja, kao ni hormonalna terapija, s obzirom da se hormoni potrebni transrodnim osobama ne nalaze na Esencijalnoj listi lijekova. Odgovor zavoda na

postavljeno pitanje za psihološke/psihijatrijske usluge nije potpun, tako da pitanje dobivanja dijagnoze F64.0 od strane psihologa_inja i psihijatarica u Bosni i Hercegovini ostaje, a otvaraju se i druga pitanja koja se odnose na psihološki i psihijatrijski tretman transrodnih osoba – da li bi tretman vodio ka izdavanju dijagnoze koja je transrodnim osobama potrebna kako bi nastavile s procesom prilagodbe spola? Po navodima zdravstvenih zavoda, transrodne osobe mogu uraditi nalaze koji su potrebni za endokrinološku procjenu prije početka uzimanja hormonalne terapije, ali s obzirom na to da državne i privatne klinike nisu odgovorile na upit, ne možemo znati koje nalaze je moguće uraditi na državnim klinikama, pa ni dobiti informaciju o tome da li bi zavod zdravstvenog osiguranja pokrio troškove nalaza koje nije moguće izvaditi na državnim klinikama, ali jeste na privatnim.

Pored nepostojanja zakonske regulative koja se odnosi na prilagodbu spola u Bosni i Hercegovini, ili na pokrivanje troškova prilagodbe spola u drugim zemljama koje nude mogućnost prilagodbe spola, institucije kao argument zašto se prilagodba spola ne može raditi u BiH koriste činjenicu da Bosna i Hercegovina nema adekvatno medicinsko osoblje koje bi vodilo taj proces, a da pokrivanje troškova nije moguće jer u Bosni i Hercegovini ne postoji mnogo transrodnih osoba, pa samim tim nema razloga da se zakon (o zdravstvenom osiguranju) mijenja zbog par osoba koje žele pokrenuti proces prilagodbe spola. Međutim, kako se ovdje radi o diskriminaciji manjinske skupine kojoj je zdravstvena zaštita potrebna, nedopustivo je da se kao argument uzima brojnost transrodnih osoba, ili nepostojanje medicinskog osoblja u Bosni i Hercegovini, jer je taj problem kroz redovno zdravstveno osiguranje riješen i u drugim zemljama. Pozitivan primjer regulisanja problema nepostojanja adekvatnog medicinskog osoblja koje bi vodilo proces prilagodbe spola unutar države daje Crna Gora. Kao što je navedeno u samom uvodu, Crna Gora pokriva troškove prilagodbe spola u Srbiji u postotku od 80% do 100%, s obzirom da trenutno nemaju svoj tim i da je u toku edukovanje crnogorskog medicinskog tima.

Procjena troškova prilagodbe spola u Bosni i Hercegovini

(do nivoa koji BiH trenutno može ponuditi)

Ukoliko sve državne klinike ne mogu ponuditi sve navedene nalaze na osnovu kojih bi transrodne osobe mogle dobiti recept, odnosno “zeleno svjetlo” za korištenje hormonalne terapije, postoji mogućnost pokrivanja troškova tih nalaza koji se mogu uraditi na privatnim klinikama iz fonda zdravstvenog osiguranja. U nastavku su izlistane cijene svih navedenih nalaza na privatnim klinikama, ali bi fond pokrивao samo troškove onih koji se ne nude na državnim klinikama, jer na osnovu odgovora ZZO Hercegovačko-neretvanskog kantona, pretrage potrebne transrodnim osobama su omogućene i nisu uvjetovane dijagnozom.

*Cjenovnik usluga PROLAB-a,
medicinsko-biohemijskog laboratorija u Sarajevu:*

LH	Cca 15 BAM
FSH	Cca 15 BAM
PROLAKTIN	Cca 15 BAM
TESTOSTERON	Cca 15 BAM
DHEA-S	Cca 35 BAM
PROGESTERON	Cca 15 BAM
UZV DOJKI	Cca 40 BAM
GINEKOLOŠKI PREGLED I UZV	Cca 60 BAM
UZV ABDOMENA	Cca 4 BAM
ALT	Cca 4 BAM
AST	Cca 4 BAM
LDH	Cca 4 BAM
BILIRUBIN	Cca 5 BAM
PV	Cca 5 BAM
KKS	Cca 5 BAM

Na osnovu odgovora navedenih zdravstvenih zavoda, transrodne osobe bi trebale biti u mogućnosti dobiti besplatnu psihološku i psihijatrijsku, kao i endokrinološku zdravstvenu zaštitu u BiH. Od psihologa_inja i psihijatar_ica se očekuje da izdaju psihološko mišljenje i psihijatrijski nalaz koji

upućuje transrodne osobe endokrinolozima_injama, koji_e bi im izdali_e recept za hormonalnu terapiju. Hormoni koji su potrebni transrodnim ženama, odnosno ženama čiji biološki spol jeste muški, koje se odluče na hormonalnu terapiju, su sljedeći: estrogen, antiandrogeni i progestini. Hormon koji je potreban trans muškarcima, odnosno muškarcima čiji biološki spol jeste ženski, jeste testosteron. Na osnovu činjenice da ovi hormoni nisu na Esencijalnoj listi, procjena troškova hormona je sljedeća:

Androcur tablete 50 mg	65,80 BAM, 50 tableta
Testosteron depo, ampule 250 mg/ml 1ml	4,95 BAM, po jednoj ampuli

Cijene su potvrđene od strane JU "Apoteke Sarajevo"

Zavodi su naglasili da u Bosni i Hercegovini ne postoji stručno osoblje koje bi moglo vršiti hirurške zahvate prilagodbe spola, te da zdravstveno osiguranje ne pokriva troškove prilagodbe spola u drugim zemljama. Međutim, iz ponuđenih usluga državnih klinika može se zaključiti da bi medicinsko osoblje trenutno moglo izvršavati hirurške zahvate mastektomije ili tzv. "gornje operacije", odnosno hirurško uklanjanje dojki, zbog toga što se te vrste operacija svakako rade na biološkim ženama koje uklanjaju grudi na osnovu određenih medicinskih indikacija. Kad se radi o operativnim zahvatima na dojka/ma/grudima trans žena, potrebno je imati stručno medicinsko osoblje za obavljanje augmentacijske mamoplastike i lipofilinga, odnosno ugradnju implantata. Za obavljanje drugih zahvata prilagodbe spola neophodno je stručno osoblje educirano za histerektomiju (odstranjivanje materice), ovariektomiju (odstranjivanje jajnika i jajovoda), odstranjivanje vagine, oblikovanje mokraćne cijevi, uz metoidioplastiku ili faloplastiku, oblikovanje mošnica, ugradnju proteze testisa, oblikovanje penisa, penektomiju (odstranjivanje penisa), orhiektomiju (odstranjivanje testisa), vaginoplastiku (oblikovanje vagine), klitoroplastiku (oblikovanje klitorisa) i vulvoplastiku (oblikovanje spoljašnjih ženskih spolnih organa). Ovakva edukacija medicinskih stručnjaka_inja u BiH ne postoji, te je neophodno, u saradnji s medicinskim stručnjacima_injama u ovim poljima (pozivanje medicinskog tima iz druge države koji bi izvršio edukaciju tima u Bosni i Hercegovini, ili slanje našeg tima u druge države gdje bi stekli potrebnu edukaciju) iz regije, educirati domaće medicinske stručnjake_inje, ili pokrivati troškove prilagodbe spola transrodnih osoba u susjednim zemljama.

Procjena troškova prilagodbe spola u Srbiji

Srbija trenutno ima cjelokupan medicinski tim zadužen za proces prilagodbe spola transrodnih osoba. Zdravstveno osiguranje u Srbiji pokriva 60% troškova prilagodbe spola državljanima_kama Srbije, a u te troškove spadaju troškovi konsultacija kod psihijatarata, endokrinologa i hirurške prilagodbe spola.

Troškovi prilagodbe spola za osobe koje nisu državljani_ke Srbije su sljedeći:

Cijena konsultacija kod psihijatra_ice (cijena po jednoj konsultaciji, a broj konsultacija zavisi od toga koliko psihijatar_ica smatra da je potrebno)	5000 RSD = 82,78 BAM
Cijena konsultacija s endokrinolog(inj)om	16 000 RSD = 264.6 BAM
Hirurški zahvat ugradnje implantata	Cca 354.608 RSD = 5867 BAM
Hirurški zahvat metoidioplastika za trans muškarce	Cca 1.182.092 RSD = 19.556 BAM
Hirurški zahvati prilagodbe spola za trans žene (ne uključujući cijenu implantata)	Cca 945.190 RSD = 15.642 BAM

Zbog nepostojanosti zvaničnog cjenovnika, informacije o cijenama prilagodbe spola proističu od strane aktivista/kinja iz Srbije.

Procjena troškova prilagodbe spola u Hrvatskoj (do nivoa koji Hrvatska trenutno može ponuditi)

Za sada, Hrvatska može ponuditi psihološke, psihijatrijske i endokrinološke konsultacije te hirurški zahvat mastektomije. Državljanima_kama Hrvatske su pokriveni troškovi konsultacija. Međutim, došlo je do promjene kada je riječ o pokrivanju troškova mastektomije, te su sada državljani_ke Hrvatske prinuđeni da ih pokrivaju sami_e.

Troškovi prilagodbe spola za strane državljane_ke su sljedeći:

Cijena konsultacija kod psihologa_inje (cijena po jednoj konsultaciji, a broj konsultacija zavisi od toga koliko psiholog_inja zaključi da je potrebno)	88 HRK = 23,22 BAM
Cijena psihološkog mišljenja/nalaza	450 HRK = 118,77 BAM
Cijena konsultacija kod psihijatra_ice (cijena po jednoj konsultaciji, a broj konsultacija zavisi od toga koliko psihijatar_ica zaključi da je potrebno)	200 HRK = 52,75 BAM
Cijena hirurškog zahvata mastektomije	14,742.76 HRK = 3,911.66 BAM

Zbog nepostojanosti zvaničnog cjenovnika, informacije o cijenama prilagodbe spola proističu od strane aktivista/kinja iz Hrvatske.

Sažetak zahtjeva koji se odnose na zdravstvenu zaštitu transrodnih osoba

Proces prilagodbe

Osigurati redovnim zdravstvenim osiguranjem:

- Psihološko savjetovanje – izdavanje psihološkog mišljenja i uputnice za psihijatriju
- Psihijatrijsko savjetovanje – izdavanje dijagnoze F64.0 i uputnice za endokrinologa
- Endokrinološko savjetovanje – izdavanje recepta za hormonalnu terapiju
- Pristup hormonalnoj terapiji i svrstavanje hormonalne terapije na Esencijalnu listu
- Hirurške zahvate – histerektomija (odstranjivanje materice), ovariektomija (odstranjivanje jajnika i jajovoda), odstranjivanje vagine, oblikovanje mokraćne cijevi, metoidioplastika ili faloplastika, oblikovanje mošnica, ugradnja proteze testisa, oblikovanje penisa, penektomija (odstranjivanje penisa), orhiektomija (odstranjivanje testisa), vaginoplastika (oblikovanje vagine), klitoroplastika (oblikovanje klitorisa) i vulvoplastika (oblikovanje spoljašnjih ženskih spolnih organa), mastektomija (odstranjivanje grudi) i augmentacijska mamoplastika (implatanti/lipofiling)

Pokrivanje troškova prilagodbe spola i edukacija medicinskog tima

1. Pokrivati troškove prilagodbe spola iz fonda zdravstvenog osiguranja (omogućen pristup psihološkom savjetovanju, psihijatrijskom savjetovanju, endokrinološkim konsultacijama, vađenju nalaza, hormonalnoj terapiji i hirurškim zahvatima)
2. Ukoliko adekvatna zaštita nije moguća u Bosni i Hercegovini, omogućiti pokrivanje troškova prilagodbe spola iz fonda zdravstvenog osiguranja u drugim zemljama
3. Educirati medicinski tim koji bi pružio adekvatnu zaštitu transrodnim osobama

Poštovanje prava na samoodređenje

Samoodređenje je pravo svake osobe da se identificira i definira te mijenja svoj identitet bez obzira radi li se o spolu, rodu, spolnom i rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji i cjelokupnoj seksualnosti, nacionalnosti, etničkoj pripadnosti, bilo u vezi vlastitog tijela ili društvenog statusa, dokle god to pravo ne krši prava drugih osoba.¹⁰

¹⁰ Ibid., str. 2.

Definicije pojmova

- **Spol** podrazumijeva klasifikovanje osoba na osnovu bioloških karakteristika. Spol može biti muški, ženski i interspolni.
- **Rod** podrazumijeva društveni konstrukt spola i označava društveno uspostavljene uloge, položaje, statuse i razlikovanja osoba u javnom i privatnom životu na osnovu spola.
- **Rodni identitet** podrazumijeva individualno, unutrašnje i lično shvaćanje vlastitog roda, koji može ali ne mora da odgovara spolu dodijeljenom pri rođenju, a uključuje lični doživljaj tijela i rodno izražavanje kao što su odijevanje, način govora i obraćanja.
- **Rodno izražavanje** podrazumijeva lično izražavanje rodnog identiteta osobe kroz odijevanje, način govora i obraćanja.
- **Transrodna osoba** je osoba čiji rodni identitet nije u skladu sa biološkim spolom.
- **Prilagodba spola** podrazumijeva medicinsko prilagođavanje biološkog spola rodnom identitetu.
- **Pravna promjena spola** podrazumijeva promjenu podataka o ličnosti i ličnih dokumenata kao posljedicu promjene spola ili života u drugom rodnom identitetu.

O autoru

Liam Isić (Bihać, 1996) volontirao je u Sarajevskom otvorenom centru od 2016. godine, a od 2018. je angažovan kao projektni asistent. Bavi se aktivnostima vezanim za ljudska prava LGBTI osoba, radi s LGBTI osobama, a posebno je fokusiran na rad sa trans* zajednicom u Bosni i Hercegovini. Završio je dodiplomski studij na Američkom univerzitetu u BiH.

O Sarajevskom otvorenom centru

Sarajevski otvoreni centar (SOC) zagovara puno poštivanje ljudskih prava i društvenu inkluziju LGBTI osoba i žena. Sarajevski otvoreni centar je nezavisna, feministička organizacija civilnog društva koja teži osnažiti LGBTI (lezbejke, gej, biseksualne, trans* i interspolne) osobe i žene kroz jačanje zajednice i građenje aktivističkog pokreta. SOC takođe javno promovise ljudska prava LGBTI osoba i žena, te na državnom, europskom i međunarodnom nivou zagovara unapređivanje zakonodavstva i javnih politika u Bosni i Hercegovini.

Ovdje ćemo istaći samo neka postignuća koja se odnose na ravnopravnost LGBTI osoba. Pored psihosocijalnog i pravnog savjetovanja, nastavili smo da vodimo jedini LGBTI medij u državi – portal www.lgbti.ba. Organizovali_e smo treninge za policiju, tužilaštva i sudove, te smo intenzivno radili_e sa novinarima_kama i mladim pravnicima_ama, i drugim budućim profesionalcima. Tokom proteklih godina, nekoliko naših zakonodavnih i policy inicijativa ušlo je u vladinu ili parlamentarnu proceduru. Započeli_e smo rad i sa institucijama na lokalnom nivou, upravo tamo gdje je to najbitnije za LGBTI osobe. Naš zagovarački fokus smo usmjerili_e na zakonsku antidiskriminacijsku regulativu, kao i regulativu koja se tiče zaštite od nasilja nad LGBTI osobama, te namjeravamo da dalje nastavimo rad na pitanjima koja se tiču trans* osoba, istospolnih zajednica, društvene inkluzije, ali i pitanja položaja LGBTI osoba u obrazovanju, zdravstvu, radu i zapošljavanju. Tokom proteklih godina provodili_e smo i medijske kampanje koje su dosegle preko milion bh. građana_ki, a organizovali smo i LGBTI filmski festival – Merlinka.

Više o našem radu možete pronaći na www.soc.ba.

Ova publikacija izlazi u okviru edicije *Human Rights Papers*, koju objavljuje Sarajevski otvoreni centar. U ediciji *Human Rights Papers* izlaze opšti ili tematski izvještaji, te relevantne publikacije o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. Ovi izvještaji i publikacije su osnova za daljnje zagovaračke aktivnosti prema državi Bosni i Hercegovini, ali i međunarodnim tijelima. Publikacije koje se tiču ljudskih prava transrodnih osoba, a koje su relevantne za ovu temu su sljedeće:

Amar Numanović (autor): *Brojevi koji ravnopravnost znače 2. Analiza rezultata istraživanja problema i potreba LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini u 2017. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2017. Dostupno na: <http://soc.ba/brojevi-koji-ravnopravnost-znace-2-analiza-rezultata-istrazivanja-problema-i-potreba-lgbti-osoba-u-bosni-i-hercegovini-u-2017-godini/>.

Edita Miftari (autorica): *Vodič kroz administrativnu procedure upisa prilagodbe spola za transrodne osobe u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2017. Dostupno na: <http://soc.ba/vodic-kroz-administrativnu-proceduru-upisa-prilagodbe-spola-za-transrodne-osobe-u-bih/>.

Damir Banović, Natalija Petrić, Slavoljupka Pavlović, Vladana Vasić (autor_ice): *Trans*formacija prava – modeli pravnog regulisanja prilagodbe spola u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Friedrich Ebert, 2016. Dostupno na: <http://soc.ba/transformacija-prava-modeli-pravnog-regulisanja-prilagodbe-spola-u-bih/>.

Damir Banović, Jasmina Čaušević, Slobodanka Dekić, Ryan Finn (autori_ice): *ŽIVON VAN ZADATIHTI NORMI: Transrodnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2015. Dostupno na: <http://soc.ba/zivot-van-zadatih-normi-transrodnost-u-bosni-i-hercegovini/>.

Darko Pandurević (autor): *Konkretne preporuke za poboljšanje položaja trans* osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/konkretne-preporuke-za-poboljsanje-polozaja-trans-osoba-u-bosni-i-hercegovini/>.

Jasmina Čaušević (autorica): *Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. Dostupno na: <http://soc.ba/brojevi-koji-ravnopravnost-znace/>.